

Atviroji visuomenė Henri Bergsono supratimu: jos politinės raiškos ir antropologinis pagrindimas*

Povilas Aleksandravičius

Mykolo Romerio universiteto Humanitarinių mokslų instituto docentas
El. paštas: povilasal@hotmail.com

Santrauka. Straipsnyje pristatoma H. Bergsono atvirosios visuomenės koncepcija. Pirmoje dalyje yra identifikuojamos trys konkrečios atvirosios visuomenės politinės raiškos, besiskleidžiančios tarptautiniuose santykiuose ir pačios visuomenės viduje. Antroji dalis yra skirta parodyti, kad atviroji visuomenė nėra visuomenė be sienų ar ribų ir nekelia grėsmės tapatybių puoselėjimui: Bergsono trukmės sąvoka, jo politinės filosofijos ištaka, kaip tik įtvirtina tapatybes, grįsdama jų dinamišką brendimo per atvirumą procesą. Šioje dalyje prasidėjęs antropologinis atvirosios visuomenės pagrindimas yra tęsiamas trečiojoje straipsnio dalyje, analizuojančioje uždarmo ir atvirėjimo faktorius, jų išsiskirtumą gamtoje, žmogaus prigimtyje bei gyvybiniame polėkyje.

Reikšminiai žodžiai: Bergsonas, atviroji visuomenė, socialinis teisingumas, trukmė, intuityva, gyvybinis polėkis.

Open Society According Henri Bergson: Its Political Expressions and Anthropological Substantiation

Summary. The paper seeks to reveal the Bergson's conception of open society. In the first part, three concrete political expressions of the open society are identified that are spreading in international relations and inside the society. The second part is aimed at showing that the open society is not a society without borders or limits and it does not pose any dangers to cherishing of identities: Bergson's concept of duration, the source of his political

* Straipsnis parašytas, remiant Lietuvos mokslo tarybai (sutartis Nr. 09.3.3.-LMT-K-712-14-0171).

Received: 04/09/2020. **Accepted:** 29/11/2020

Copyright © 2020 Povilas Aleksandravičius. Published by Vilnius University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

philosophy, establishes identities by providing the foundation for the dynamic process of their maturation through openness. The anthropological substantiation of the open society that was begun in this part is continued in the third part of the paper that analyses the factors of closing and opening, their roots in nature, human nature and vital impetus.

Keywords: Bergson, open society, social justice, duration, intuition, vital impetus.

Ivadas

Atvirosios visuomenės sąvoką sukūrė ir išplėtojo Henri Bergsonas veikale *Du moralės ir religijos šaltiniai* (1932)¹. Jau tuo metu akademiniėje bendruomenėje veikalas sukėlė prieštaringas reakcijas. Sociologas A. Bayet'as, pripažindamas Bergsono ir Émile'o Durkheimo taikomo metodo bendrumą ir išvelgdamas vaisingo dialogo tarp dviejų skirtingų visuomenės analizių galimybę², laikė bergsoniškąją uždarmo ir atvirumo skirtį beprasmiška: Bergsono teigiamas „atvirumas“ gali rasti tik žmogui pakylant virš natūralių prigimtinių sąlygų, tampant „viršžmogišku“, o kadangi tai nėra realu, tai toks mąstymas paralyžiuoja politinį veikimą³. Įtakingas vokiečių neokantaininkas Ernstas Cassireris kritikavo Bergsono „vitalizmą“, kuris atvirumo sąvoką išspraudžia į biologinės prigimties rėmus ir panaikina autentiškos aksiologijos galimybę: Bergsonas čia interpretuojamas iš kantiškosios etikos mokyklos perspektyvos, kuria remiantis moraliniai principai negali būti išaknyti biologinėje tikrovėje⁴. Lietuvoje geriausiai žinoma Karlo Raimundo Popperio atvirumo interpretacija knygoje *Atvirosi visuomenė ir jos priešai* (1945). Joje Popperis perėmė Bergsono uždaros / atviros visuomenės sąvoką, tačiau jai suteikė

¹ Bergson H., *Les deux sources de la morale et de la religion*, Paris: PUF, 2008.

² Bergsono ir Durkheimo lyginimas yra tapęs įprastu socialinėje filosofijoje. Lietuvoje jį yra atlikusi Ž. Gaižutytė straipsnyje „Moralės, religijos ir visuomenės samprata Bergsono ir Durkheimo sociologijoje“, Andrijauskas A. (sud.), *Gyvybinis polėkis: Bergsono filosofijos interpretacijos*, Vilnius: Versus aureus, 2008, p. 159–178.

³ Bayet A., „Morale bergsonienne et sociologie“, *Année sociologique*, 1935, fasc. 1, p. 1–51.

⁴ Cassirer E., „L'éthique et la philosophie de la religion de Bergson“, *Der Morgen*, 1933, Nr. 9, p. 20–29, 138–151.

savitą prasmę. Jis bergsoniškąją prieigą traktuoja kaip „hegelizmo“ variantą ir „orakulų iracionalizmą“, nes ji yra „religinė“, „mistinės intuicijos padarinys“, „paprasto uždaros visuomenės vieningumo ilgesio išraiška“ ir „reakcija prieš atviros visuomenės racionalumą“⁵. Įsitraukdamas į atvirosios visuomenės doktrinos plėtotojų gretas, Popperį aršiai kritikavo Ericas Voegelinas⁶ ir savo paties koncepcijos ištakomis laikė bergsoniškąją filosofinę antropologiją: „Žmonijos istorija <...> yra atvira visuomenė (Bergsono, ne Popperio), kuri sprendžia įtampą tarp tiesos ir ne-tiesos.“⁷

Mūsų straipsnis siekia išplėtoti Voegelino teiginio interpretaciją ir polemizuoja su Popperio atviros visuomenės koncepcija. Ginama tezė, kad Bergsono *trukmės intuicija*, kuri yra atvirosios visuomenės susidarymo variklis, – tai ne racionalumo trukdis, bet jo šaltinis. Jau bergsoniškosios istoriografijos klasika tapusiame veikale *Henri Bergson* Vladimiras Jankélévitchius, reaguodamas į Bergsonui metamus kaltinimus „iracionalumu“, parodė, kaip intuicija transformuoja protą, įtraukdama jį į pirmąją gyvybinio polėkio impulsą, paversdama jį kuriančiu, atrandančiu ir išrandančiu, perkeisdama jo kalbą, schemas ir sąvokas, kurios tampa adekvačiu dinamiškos žmogaus prigimties analizės įrankiu⁸. Skaitydami Bergsono veikalą, negalime nepritari Jankélévitchiui (ir kartu ginčyti Popperio išvadas). Tačiau mums taip pat ryškėja Cassirerio interpretacijos trūkumai:

⁵ Popper K. R., *Atvirosi visuomenė ir jos priešai*, Vilnius: Pradai, 1998, p. 288, 440, 520.

⁶ Žr. E. Voegelino ir Leo Strausso susirašinėjimus (ypač 1950 m. balandžio mėn.): „Šitas Popperis jau keletą metų <...> yra visur besipainiojantis akmenukas, kurį nuolatos turime nuspirti šalin. <...> Jo knyga yra kvailas ir diletantiškas šlamštas. Kiekvienas jos sakinytis – skandalas“, cituojame iš Courtine-Denamy S., „Le peuple élu et la communauté universelle. De Bergson à Voegelin“, *Ethique, politique, religions* 2 (7), 2015, p. 119–130.

⁷ *Ibid.*, p. 119. E. Voegelinas neretai yra laikomas trečiuoju svarbiausiu atvirosios visuomenės koncepcijos autoriumi, šalia Bergsono ir Popperio, žr. Germino D., „Preliminary Reflections on the Open Society“, Germino D., von Beyme K. (eds.), *The Open Society in Theory and Practice*, La Haye: Martinus Nijhoff, 1974, p. 1–25. Jo sampratą esame analizavę knygoje „Europa kaip mąstymo būdas: atviros visuomenės pagrindai“, Vilnius: MRU, 2019, p. 92–103.

⁸ Jankélévitch V., *Henri Bergson*, Paris: PUF, 1959, p. 182–199.

Bergsono „vitalizmas“ yra dvilypis ir vienas iš dviejų jo šaltinių įgalina ne tik aksiologijos teoriją, bet ir jos praktinį realizavimą. Šis realizavimas, net jei ir neatitinka Kanto prieigos, tai bent jau derinasi su praktinėmis jo politinės filosofijos išdavomis. Šiame straipsnyje atliekama Bergsono tekstų analizė neleidžia abejoti juose dėstomo „virš-žmogiškumo“ politiniu veiksmingumu. Iš tiesų, šis „virš-“ nėra išorinis žmogaus prigimčiai: jis plėtojasi kaip viena iš žmogaus sąmonės tendencijų, atsirandanti tada, kai žmogus *atsiveria* jį pranokstančiai gelminei jėgai. Priešingai nei manė Bayet’as, Bergsonas neteigė perskyros tarp realios grynios uždarnosios ir utopinės grynios atvirosios visuomenės, bet kalbėjo apie abi susipynusias (pranc. *mixte*⁹) tendencijas, kurių įtampos užteko rasti realioms istorinėms atvirumo properšoms – veiksmingiems demokratijos, universalaus socialinio teisingumo ir taikos, kuri nebūtų tik ruošimasis naujam karui, siekiamis.

Lietuvoje yra pasirodęs tik vienas straipsnis, skirtas Bergsono atvirosios visuomenės koncepcijai. Tai Vytauto Radžvilo tekstas „Visata – dievus kurianti mašina? (H. Bergsono „atviros visuomenės“ vizijos kontūrai)“, priskirtinas Bergsono kritikai. Nesiimsime polemizuoti su daugybe ginčytinų jo teiginių, tačiau svarbu paminėti, jog Radžvilas Bergsoną priskiria metafizinio nihilizmo tradicijai ir kaip tik per šio priskyrimo prizmę atlieka savo interpretaciją¹⁰. Atviroji visuomenė čia tampa „socialiniu projektu, kurio svarbus elementas yra siekis sukurti „naują žmogų“. Mėginant dar aiškiau apibūdinti

⁹ Bergson, 2008, p. 64, 98, 227.

¹⁰ „Nors Bergsonas žinomas ir kaip moralės bei socialinis filosofas, pirmiausia jis yra iškilus Niekio, arba Nesaties, metafizikos tradicijos atstovas. Šiaip ar taip, mąstytojo svarbiausio veikalo „Kūrybinė evoliucija“ IV skyrius, kuriame svarstoma „nebūties“ idėja, laikytinas ir visos jo filosofinės doktrinos kvintesencija bei išėities tašku. Būtent Nesaties metafizika leidžia nors iš dalies perprasti ir „atviros visuomenės“ prigimtį“, – Radžvilas V., „Visata – dievus kurianti mašina? (H. Bergsono „atviros visuomenės“ vizijos kontūrai)“, Andrijauskas A. (sud.), *Gyvybinis polekis: Bergsono filosofijos interpretacijos*, Vilnius: Versus aureus, 2008, p. 376. Šio teiginio absurdiškumas yra tas, kad paminėtame „Kūrybinės evoliucijos“ skyriuje Bergsonas demonstruoja nebūties idėjos beprasmiškumą ir savo paties filosofiją griežtai atriboja nuo bet kokios „Niekio, arba Nesaties, metafizikos tradicijos“.

metafizinį šio projekto matmenį ir potekstę, galima pasakyti, kad tai yra ne daugiau ir ne mažiau, o ambicingas užmojis „iš nieko“ sukurti „naują“ pasaulį ir „naują“ žmogų¹¹. Straipsnyje teigiama, kad naujo žmogaus (ir jį atitinkančios atviros visuomenės) kūrimas reiškia viso, kas buvo, taip pat ir žmogaus prigimties, sunaikinimą (arba jos kūrimą iš naujo, „iš nieko“): šį grandiozinį projektą pirmasis suformulavo Giovanni Pico della Mirandola¹², Bergsonas tėra vienas iš jo tęsėjų. Iš tiesų, pabrėždamas nihilizmo sąvoką ir tradiciją, Radžvilas, sąmoningai ar ne, tik kritiškai bei tendencingai reflektuoja populiarią žmogaus be prigimtinių ribų ir visuomenės be sienų idėją, reiškiančią grėsmę individualiam ir socialiniam žmogaus tapatumui. Ši idėja, palaikoma populiariųjų medių, išties yra tapusi „atviros visuomenės“ sąvokos šešėliu¹³. Straipsnyje bandysime parodyti, kad bergsoniškoji atvirosios visuomenės samprata yra šios idėjos antipodas. Joje nėra jokio užmojo kurti „naują žmogų“ „iš nieko“, net jeigu kūryba ir naujovės atsiradimas sudaro esminį antropologinio ir socialinio atvirumo vyksmą.

Plėtodami minėtąsias idėjas pirmiausia įvardysime tris konkrečias atvirosios visuomenės raiškas politiniame gyvenime, tiesiogiai kylančias iš Bergsono socialinės filosofijos. Antra, ieškodami gilesnės jų prasmės, išnagrinėsime ribų arba sienų problemą, paneigdami mitą apie tai, kad atvira visuomenė yra visuomenė be ribų, kelianti grėsmę tapatybėms. Galiausiai pristatysime filosofinį Bergsono sampratos pagrindimą, kuris, mūsų požiūriu, yra viena reikšmingiausių dabartinės žmonijos būklės ir jos ateities galimybių refleksijų.

¹¹ Ibid.

¹² Ibid., p. 377.

¹³ Įvairias „atviros visuomenės“ sąvokos konotacijas, jų analizę bei tikrosios reikšmės paieškas rasime specialiaame tam skirtame žurnalo *Esprit* numeryje (2018, Nr. 445). Pagrindinis straipsnis, pavadintas „Realus atvirumas“ („L'ouverture réelle“), yra parašytas F. Wormso, kurio tyrimus reikia laikyti pagrindiniu po 2000 m. vykstančio bergsonizmo atsinaujinimo šaltiniu.

1. Trys pagrindinės atvirosios visuomenės raiškos politiniame gyvenime

Gilindamiesi į Bergsono filosofiją, galime identifikuoti tris pagrindines visuomenės atvirumo raiškas politiniame gyvenime, kurių viena veikia tarptautiniuose santykiuose, kita – visuomenės viduje, trečioji – santykiuose tarp skirtingų tapatybių bendruomenių.

Vienas iš esminių Bergsono teiginių, išdėstytų *Dviejuose moralės ir religijos šaltiniuose*, yra teiginys apie autentiško atvirumo universalumą: atviras žmogus yra atviras ne tik šeimai, draugams, savai bendruomenei ir nacijai, bet ir bet kuriam žmogui, „visai žmonijai“¹⁴. Vėliau pristatysime filosofines šio teiginio konotacijas, o dabar – iš jo kylančią pirmąją atvirosios visuomenės raišką, sutampančią su konkrečiu rūpesčiu žmonijos būkle.

Atvirumas reiškia suvokimą, kad pasaulyje kylančios problemos (ekologija, demografija, migraciniai srautai, socialinė nelygybė, politiniai ir kariniai konfliktai, epidemijos etc.) yra bendros visų pasaulio visuomenių problemos ir gali būti išspręstos tik dalyvaujant joms visoms. Taigi visuomenės atvirumas – tai jos nuostata dalyvauti bendrai priimant sprendimus ir juos realizuojant pasauliniu lygiu. Kitaip tariant, viena iš bazinių atviros visuomenės raiškų – tai politinių sprendimų pasauliniu mastu priėmimo ir įgyvendinimo koordinavimas ir tarptautinių organizacijų, tokių kaip Jungtinės Tautos, Europos Sąjunga, gynybinio pobūdžio kariniai aljansai (pavyzdžiui, NATO) ir pan., steigimas¹⁵. Atviroji visuomenė sudaro antipodą „kolekty-

¹⁴ Bergson, 2008, p. 34.

¹⁵ Bergsonas išdėstė savo svarstymus apie atviros visuomenės ir tarptautinių organizacijų ryšį ketvirtoje *Dviejų šaltinių* dalyje, pavadintoje „Baigiamosios pastabos“. Pažymėtina, kad jis asmeniškai po Pirmojo pasaulinio karo ėmėsi dalyvauti tokių organizacijų steigime ir veikloje. 1921 m. jis įkūrė Tarptautinę intelektualinio bendradarbiavimo komisiją, būsimą UNESCO, ir iki 1925 m. jai vadovavo. Bergsono pasisakymai darė stiprų poveikį steigiant Tautų Sąjungą ir rašant jos statutą. Kurdamas Anglies ir plieno bendriją, būsimąją Europos Sąjungą, R. Schumanas iš esmės rėmėsi Bergsono socialine filosofija, žr. Schuman R., *Už Europą*, Vilnius: Eugrimas, 2002, p. 61–62 (visa knyga, mūsų požiūriu, yra puikus bergsoniškosios atvirosios visuomenės raiškos

viniam egocentrizmui“, nacijos veiklą reguliuojančiam pagal immanentinių poreikių viršenybės taisyklę ir palaikančiam teiginį, jog yra įmanoma apsisaugoti nuo pasaulyje kylančių grėsmių, apsiribojant savosios nacijos valia ir jos sprendimais.

2. Antroji atvirumo raiška vyksta pačios visuomenės viduje. Tai yra rūpestis socialiniu teisingumu – nė vienas visuomenės narys, individas ar bendruomenė, neturi patirti diskriminacijos ir atsidurti tokioje būklėje, kuri objektyviai ap sunkintų jo tapatybės raišką bei laimės siekį. Ši pareiga turi būti realizuojama įstatymais bei instituciniu būdu ir kurti atitinkamą efektyviai veikiančią socialinę sistemą, apimančią visas bendrąjį visuomenės gėrį sudarančias sferas – pilietines teises, ekonominę gerovę, sveikatos apsaugą, švietimą, kultūrinį gyvenimą, psichologinį komfortą ir t. t.

Kitaip tariant, atviroji visuomenė reiškiasi kaip žmogaus teisių gynėja. Universalaus socialinio teisingumo ir žmogaus teisių radimąsi Bergsonas siejo su fundamentaliais antropologiniais procesais¹⁶, kurie sudaro sąlygas rasti atvirumo properšoms uždaroje visuomenėje ir kuriuos pristatysime vėliau. Šioje vietoje norime išryškinti vieną esminę problemą. Ne bet kokia žmogaus teisių koncepcija atitinka atvirosios visuomenės sampratą. Žmogaus teisės netgi gali tapti tipišku uždaro mąstymo elementu ir išvirsti į politinę ideologiją, įtvirtinančią uždarają visuomenę. *Dviejuose šaltiniuose*, ypač paskutiniame skyriuje, Bergsonas nuodugniai aprašo, kaip atsivėrusios ir konkrečių politinių rezultatų davusios visuomenės properšos ima vėl užsiverti, įgimtoms mąstymo tendencijoms atgaunant dominavimą ir šiuos rezultatus įvelkant į įprastines uždaro mąstymo formas. Žmo-

pavyzdys). Ypač ryškus Bergsono politinės veiklos epizodas – gavus Prancūzijos vyriausybės įgaliojimą, slaptai derėtis su prezidentu W. Wilsonu, siekiant, kad JAV įstotų į Pirmąjį pasaulinį karą, taigi jį užbaigtų. Šią misiją Bergsonas sėkmingai įgyvendino. Apie Bergsono filosofijos politines implikacijas ir jo paties politinę veiklą žr. Soulez P., *Bergson politique*, Paris: PUF, 1989.

¹⁶ Bergson, 2008, p. 68–80, 298–302. Yra žinoma, kad Johnas Humphrey, pagrindinis 1948 m. JTO Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos autorius, rėmėsi kaip tik Bergsono žmogaus teisių filosofija, žr. Curle C. T., *Humanité: John Humphry's Alternative*, Toronto: University of Toronto Press, 2007, p. 78–101.

gaus teisių atveju tai reiškiasi per vienu teisių suabsoliutinimą kitų teisių atžvilgiu ir konfliktą tarp jų. Šiuolaikinėse demokratijose pa-
vyzdžių netrūksta. Visas šio pobūdžio situacijas galima būtų traktuoti
kaip klasika tapusią moderniosios demokratinės visuomenės proble-
mą – laisvės ir lygybės konfliktą. Bergsono požiūriu, šis konfliktas
kyla iš natūralios žmogaus mąstymo tendencijos į uždaramą, susigra-
žinusios žmogaus teisių doktriną, prieš tai atsiradusią dėl priešingos
jai tendencijos – mąstymo atvirėjimo.

Kaip konfliktas tarp laisvės ir lygybės būtų sprendžiamas įsitvirtin-
sioje atviroje visuomenėje? Bergsono žmogaus teisių doktrina pasi-
žymi fundamentalia dvipakope hierarchija. Suponuodamas, kad visos
teisės kyla iš trijų pagrindinių – laisvės, lygybės ir brolybės – Bergsonas
akcentuoja brolybės viršenybę kitų dviejų atžvilgiu. Šią viršenybę
apibūdina kilmės kategorija: laisvė ir lygybė gali būti autentiškos ir
natūraliai papildyti viena kitą (o ne konfliktuoti viena su kita), jeigu di-
namiškas, kintantis jų turinys bus nuolatos kildinamas iš egzistencinės
brolybės patirties¹⁷. Atsieta nuo bet kokio sentimentalumo, brolybės
sąvoka sudaro vieną iš svarbiausių Bergsono filosofinės antropologi-
jos, taip, kaip ji reiškiasi politikoje, kategorijų, kurios prasmę atskleisi-
me paskutinėje straipsnio dalyje. Jos nepaisymas liberalizmo, konser-
vatizmo ar socialistinės pakraipos doktrinose ir praktikose reiškia šių
politinių doktrinų sugrįžimą į uždaros visuomenės schemas.

3. Trečiąją visuomenės atvirumo raišką identifikuojame santykiuo-
se tarp dviejų ar kelių skirtingų tapatybių bendruomenių. Santykiai
yra atviri, kai vienos bendruomenės (tautos, nacijos, religijos etc.)
nariai domisi kitų bendruomenių tapatybėmis, stengiasi jas pažinti ir
iš jų į savąją tapatybę integruoti visa, kas ją galėtų brandinti. Kitaip
tariant, atvirumas čia reiškiasi kaip priešinga tendencija įprastinėms
(pasak Bergsono – natūralioms¹⁸) nuostatoms, kitų tapatybių atstovus

¹⁷ Bergson, 2008, p. 300–301.

¹⁸ *Dviejuose šaltiniuose* Bergsonas detalai analizuoja natūralų, *virtualiai instinktyvų* mūsų proto funkcionavimą, lemiantį poreikį žvelgti į kitos bendruomenės atstovą kaip į priešą ir jį eliminuoti. Kylanti iš tokių prigimtinių nuostatų, uždara visuomenė visada

traktuojančioms kaip neįdomius ir nieko negalinčius duoti, žemesnius ar pavojingus. Atviroji visuomenė – tai fundamentalios mąstymo tendencijos pasikeitimas, paskatintas motyvų, kuriuos aptarsime vėliau. Šio pasikeitimo pobūdį Bergsonas atskleidė, apmąstydamas Pirmojo pasaulinio karo patirtį ir teigdamas, kad spontanišką (natūralų) priešišumą kitos tapatybės atstovui naikina jo pažinimas¹⁹. Mūsų akimis, bergsoniškasis mąstymas yra artimas Paulio Ricœuro tapatybių naratyvų ir jų „tarpusavio keitimosi“ idėjai, kuria jis grindė „naująją etiką Europai“, kaip ir Ulricho Becko siūlytai „europietiškojo kosmopolitizmo“ sampratai, nors šie autoriai Bergsono necitavo²⁰.

Bergsono atvirosios visuomenės koncepcija, mūsų požiūriu, struktūriškai atitinka specifinį europietišką mąstymą, iš kurio reikia kildinti autentišką Europos tapatybės koncepciją²¹. Atvirumas, kuris reiškiasi kaip domėjimasis kitu ir savo tapatybės brandinimas perimant tinkamus elementus iš kitokios tapatybės, Rémi Brague'o buvo teorizuotas kaip europietiškosios tapatybės esmė, užsimezgusi romėnų ir krikščioniškame mąstyme²². Taip suprantamo europietiško

yra karui besiruošianti visuomenė, kad ir savigynos pretekstu. Daugybė antropologų, tyrinėdami pirmųjų bendruomenių mąstymą, yra pastebėję šį bazinį sąmonės polinkį, pavyzdžiui, C. Lévi-Straussas: „Žmonija jiems baigiasi sulig genties, kalbinės grupės, kartais net kaimo riba; negana to, dauguma vadinamųjų primityvių bendruomenių save apibrėžia žodžiu, reiškiančiu „žmonės“ (arba kartais ir subtiliau – „gerieji“, „dorieji“, „tikri“), tuo būdu leisdamos suprasti, kad kitos gentys, grupės ar kaimai neturi teigiamų (ar net išvis žmogiškų) savybių, ir juos geriausiu atveju sudaro „blogieji“, „piktieji“, „beždžionės“ arba „glindos“. Neretai prieinama iki to, kad iš svetimojo atimami ir šie menkiausi realūs bruožai, paverčiant jį tiesiog „vaiduokliu“ ar „šmėkla“, žr. *Rasė ir istorija*, Vilnius: Baltos lankos, 1992, p. 14–15.

¹⁹ Bergson, 2008, p. 304–305.

²⁰ Beck U., „Understanding the Real Europe: A Cosmopolitan Vision“, *Diversity and Culture*, Paris: CulturesFrance, 2007, p. 24–53; Ricœur P., „Quel éthos nouveau pour l'Europe?“, Koslowski P. (ed.), *Imaginer l'Europe: Le marché européen comme tâche culturelle et économique*, Paris: Cerf, 1992, p. 107–116. Gyvenimo pabaigoje Ricœuras reiškė apgailėstavimą dėl to, kad skyrė nepakankamai dėmesio Bergsono filosofijai, XX a. antroje pusėje užgožtai kitų mąstytojų, žr. Vieillard-Baron J. L., *Le secret de Bergson*, Paris: Le Félin, 2013, p. 221.

²¹ Aleksandravičius P., *Europa kaip mąstymo būdas: atviros visuomenės pagrindai*, op. cit.

²² Brague R., *Ekscentriškoji Europos tapatybė*, Vilnius: Aidai, 2001.

istorinis procesas moderniaisiais laikais buvo sodriai aprašytas Leonido Donskio²³. Bergsono atvirosios visuomenės koncepcija darė lemiamą poveikį intelektualiniam klimatui, po Antrojo pasaulinio karo kuriantis būsimai Europos Sąjungai. Be jau minėto Roberto Schumano, kaip dar vieną pavyzdį galime nurodyti Emmanuelio Mounier intelektualinę ir politinę veiklą, be kurios ES idėjos ir įgyvendinimo istorijos genezė yra neįmanoma ir kuri rėmėsi Bergsono tekstais²⁴.

2. Ribų (sienų) klausimas

Nesunku pastebėti, kad trys išvardytos atviros visuomenės išraiškos yra praktiniai atsakymai į *buvimo kartu* problemą. Buvimo kartu problema iš esmės siejasi su ribų arba sienų klausimu. Juk būti kartu – tai būti santykiyje, vienaip ar kitaip peržengiant kito asmens ar kitos bendruomenės ribą, lemiančią jo tapatybę. Galima peržengti ribą, siekiant užurpuoti kito erdvę ir netgi jį eliminuoti. Istorija liudija, kad spręsti buvimo kartu problemą karu arba socialinio neteisingumo aktais yra įprasta žmonijos praktika. *Dviejuose moralės ir religijos šaltiniuose* Bergsonas nuodugnai aiškina šios praktikos mechanizmą ir motyvus. Tačiau veikalo vertę sudaro ne tik ši analizė, bet ir kitos, šiam mechanizmui priešingos prigimtinės tendencijos atradimas. Natūrali uždara visuomenė, kuri save saugo eliminuodama kitokius ir tiesiog kitus, gali bent iš dalies atsiverti: atsivėrimo aktai reikšis kaip taikos ir socialinio teisingumo siekiai. Ar atvira visuomenė reiškia sienų ir ribų išnykimą, sutinkant su populiariu šios sąvokos įvaizdžiu? Ar ji reiškia tapatumų ir netgi pačios žmogiškosios prigimties atsisakymą, kaip savo straipsnyje teigia Radžvilas? Ar tokia yra jos siekiamos taikos kaina? Bergsono atviros visuomenės koncepcija yra nesuderinama su tokiomis nuostatomis, nes ji pripažįsta sienas ir ribas. Jos esmė – specifinis šių ribų peržengimo būdas, laiduojantis

²³ Donskis L., *Didžioji Europa*, Vilnius: Versus aureus, 2016.

²⁴ Arnaud P., *Le personnalisme et la crise politique et morale du xxe siècle. Vie et œuvre d'Emmanuel Mounier 1905–1950*, Nanterre, 1988.

taiką ir socialinį teisingumą dar intensyvesniu tapatumų išryškinimu. Stiprinti visų asmenų bei kolektyvų tapatybę ir dar intensyviau jiems būti kartu gali atrodyti lyg prieštaravimas: kaip įmanoma „storinti“ ribas ir vis intensyvinti jų peržengimo dinamiką? Bergsono požiūriu, tai – giluminis žmogiškosios prigimties procesas, kurį jis identifikavo atskleidęs fundamentaliausią sąmonės, o ir tikrovės apskritai, fenomeną – trukmę.

Laikas arba trukmė – tai pati realybė, kuri yra „gyvybinis“ procesas, „gyvenimas“ (*la vie*). Pirmą kartą trukmės sąvoką Bergsonas išdėstė veikale *Apie tiesioginius sąmonės duomenis (Essai sur les données immédiates de la conscience, 1889)*, ji buvo visų tolesnių jo tyrimų atspirties taškas. Žmogaus, jo sąmonės trukmę galima apibrėžti kaip tęstinumo ir kaitos vienovę²⁵. Niekas nedingsta iš praeities, kuri dabarties momente įima radikalią naujovę. Visa žmogaus praeitis, t. y. jau įvykusi, „buvusi“ patirtis, iš tiesų vyksta kiekviename dabarties momente, dabartinei patirčiai jungiantis prie jos, jai duodant naują reikšmę, ją perkeičiant, brandinant, kuriant, „lipdant iš savęs pačios sniego kamuolį“. Trukmė yra atmintis, tik ne prisiminimo, o visos praeities ir dabarties naujovės susitikimo įvykio, kuriančio tapatybę, prasme: „Mano atmintis dalyvauja čia, ir ji įperša kažką iš tos praeities šiai dabarčiai. Mano sielos būseną, judėdama laiko keliu, be perstojo tvinksta trukme, kurios prisirenka pakeliui: ji, taip sakant, lipdo iš savęs pačios sniego kamuolį. <...> Mūsų asmenybė nepaliaujamai auga, didėja, bręsta. Kiekvienas iš jos momentų prideda kažką nauja prie to, kas buvo anksčiau. Be to, tai ne tik nauja, bet ir nenumatoma. <...> Kuo labiau gilinsimės į laiko prigimtį, tuo aiškiau suvoksime, kad trukmė reiškia išradingumą, formų kūrybą, nepaliaujamą absoliučiai naujo kūrybą.“²⁶ Radikali naujovė kiekvienoje trunkančioje būtybėje įsilieja į jos nuo atsiradimo žemėje momento

²⁵ Kituose veikaluose, ypač *Materijoje ir atmintyje* bei *Kūrybinėje evoliucijoje*, Bergsonas parodė, kad trukmė yra būdinga visoms gyvoms būtybėms ir, specifine prasme, negyviems esiniams, kad trunka netgi pati visata.

²⁶ Bergson H., *Kūrybinė evoliucija*, Vilnius: Margi raštai, 2004, p. 16, 20, 25.

išgyventą patirtį – ją pratęsia ir keičia. Toks yra gyvųjų gyvybės procesas ir žmogaus sąmonės eiga: būtybės pastovumas, jos tapatybė, asmuo yra išlaikomas tas pats, ją išstinkant naujoms patirtims, į ją įliejant naujos realybės, jai keičiantis ir augant. Būtybės trukmė – tai vis labiau pasaulyje regimos, savastį išlaikančios, tapatybę išryškinančios ribos, šiam brendimo procesui galint vykti su sąlyga, kad ribos bus atviros tam, kad per jas galėtų įeiti tikrovės naujumas. Trukmės tęstinumas ir kaita reiškia tapatybės ribas ir jų skrodimą. Būtybė gali trukti tik keisdama, tapatybė gali išsilaikyti tik brėsdama ir kurdama save. Ribų peržengimo vyksmas arba tapatybės atvirumas reiškiasi kaip tapatybės ribų stiprinimas, jas peržengti gali tik tas, kas jas turi, ir tapatybės atvirumo kokybė priklauso nuo tapatybės brandos. Veikale *Materija ir atmintis (Matière et mémoire, 1896)* Bergsonas parodo, kad trukmė – tai atmintis, kurios sąmoningą formą yra įgavęs žmogus. Sutampanti su asmens tapatybe, atmintis išsaugo viską, kūnui (smegenims) atliekant atrankos funkciją, t. y. įgalinant tam tikrus prisiminimus pagal dabarties poreikius ar vertybinius pasirinkimus. „Sąmonė yra atmintis – praeities išsaugojimas ir kaupimas dabartyje. <...> Bet sąmonė [taip pat] yra ateities įėmimas.“²⁷ Mūsų tyrimui yra svarbu pabrėžti šį Bergsono trukmės ir atminties fenomenų analizės rezultatą: žmogaus tapatybė konsoliduojasi, įimant tai, ko joje nebuvo, – radikalią naujovę. Tarp ribų atvirumo ir jų tvirtumo nėra jokio prieštaravimo.

Šios išvados aktualumas išryškėja prisiminus ypač dažną žmogiškos sąmonės nuostatą nepriimti naujovių ir kitokios nei įprasta tikrovės, su įtarimu žvelgti į kitos tapatybės atstovus, baimintis jų daromų korekcijų savojoje tapatybėje, racionaliai neapmaščius šių įtarimų ir baimių pagrįstumo. Galima klausti, kaip tokios sąmonės nuostatos yra apskritai įmanomos, jeigu sąmonė yra trukmė, atmintis prieš tai įvardyta prasme. Pagrindiniame savo veikale *Kūrybinė evoliucija (Evolution créatrice, 1907)* Bergsonas, asimiliuodamas svarbiausius biologijos,

²⁷ Bergson H., *L'énergie spirituelle*, Paris: PUF, 2009, p. 5.

paleontologijos, psichologijos tyrimų rezultatus, visų gyvų būtybių, o ir visatos apskritai, trukmę aiškina kaip pamatinės gyvybinės energijos proveržį. Šis *gyvybinis polėkis (élan vital)*, kuriantis visatą, pasižymi dviem tendencijomis: savisaugos ir kūrybiškumo. Nepaisant jų fundamentalaus suderinamumo, realiame gamtos gyvenime jos dažniausiai išsiskiria ir funkcionuoja kiekviena savu ritmu, savisaugai peraugant į vis intensyvesnę to paties kartotę, kūrybai – atrandant, asimiliuojant ir netgi išrandant ar sukuriant naują tikrovę. „Svarbi šių disonansų priežastis yra neįveikiamas ritmo nevienodumas. Gyvybė apskritai yra pats judrumas; o atskiros gyvybės apraiškos įgyja šį judrumą nenoromis ir nuolatos atsilieka nuo jo. Gyvybė visada eina į priekį, o atskiros gyvybės apraiškos norėtų mindžikuoti vietoje. Evoliucija apskritai vyksta kuo tiesesne linija, kiekviena atskira evoliucija yra spiralinis vyksmas. Kaip dulkių sūkurių, pakelti pralekiančio vėjo, gyvos būtybės sukasi aplink save, nešamos didžiojo gyvybės dvelksmo. Taigi jos yra palyginti stabilios ir taip gerai imituoja nejudrumą, jog mes jas laikome veikiau *daiktais* nei *pažengimo apraiškomis*, užmiršdami, kad netgi jų formos pastovumas yra tik judėjimo metmenys.“²⁸ Tas „gyvybės apraiškų“ „mindžikavimas“ ir „sukimasis aplink save“ – tai instinktyvus funkcionavimas, kuriuo biologinė rūšis inertiškai saugo savąją tapatybę, kiekvieną pokytį priimdama tik kaip nepageidaujamą neišvengiamybę. „Kiekviena rūšis, netgi kiekvienas individas išsaugo iš visuminio gyvybės impulso tik tam tikrą polėkį ir siekia panaudoti tą energiją tik savo paties interesams; tai ir yra prisitaikymas. Rūšis ir individas galvoja tik apie save, – iš to randasi konflikto su kitomis gyvybės formomis galimybė.“²⁹ Iš tiesų, tai – gyvybės atotrūkis nuo visada naujovę įtraukiančios trukmės, tiksliau – trukmės užstrigimas, artėjimas prie vis mažiau intensyvaus gyvybingumo ir grynos materijos būsenos. O kūrybinė gyvybinio polėkio tendencija („gyvybė visada eina į priekį“³⁰) reiškiasi naujų rūšių, naujos tikrovės apskritai kūrimu,

²⁸ Bergson, 2004, p. 148.

²⁹ Ibid., p. 67–68.

³⁰ Ibid., p. 148.

vieną iš savo viršūnių pasiekusių žmogaus sąmonės veikloje, kai šioji įsilieja (intuicija) į savo pačios, kitų, visatos trukmę. Tada ji atitinka „vidinį brendimą ir kūrybą ir trunka esmiškai, įtraukdama [visa] į savo ritmą“³¹. Šiuo atveju tapatybė yra išsaugoma ne kaip to paties kartotė, bet kaip vis labiau bręstantis dvasios gyvenimas, kurio specifinius pavyzdžius Bergsonas aptaria konkrečiai: tai – kūrybingi auklėtojai, verslininkai, visuomenės veikėjai, pagaliau – mokslininkai ir menininkai, galiausiai – „didieji gėrio žmonės“ ir „mistikai, šventieji“³². Visi jie yra žmonijos gyvybinio, kūrybinio polėkio įgyvendintojai, duodantys radikaliai naujų impulsų kultūroje, moksle, religijoje, taip pat politikoje. Visų jų kūryba įtvirtina žmogaus ir tautos tapatybę, tačiau šis įtvirtinimas yra sąlygotas atvirumo kitam ir naujos tikrovės kūrybos.

Dvejuose moralės ir religijos šaltiniuose atskleidžiama, kaip abi gyvybinio polėkio tendencijos veikia sociumo lygmeniu. Instinktas ir jo impulsais varomas protas lemia uždara visuomenės funkcionavimą, to paties kartotę rutinoje, tradicijoje, ideologijoje, kitokios tapatybės atstovų atmetimą, savęs gynybą nuo jų ir jų puolimą³³. O trukmės intuicija, besireiškianti kaip kūrybinis impulsas, uždaros visuomenės audekle atveria properšas, ir ši „beatsiverianti visuomenė“ ieško kito kaip savęs paties. Čia negalime pateikti detalaus uždaros ir atviros visuomenės koncepcijos komentaro ir ją grindžiančių Bergsono argumentų³⁴. Siekiame tik parodyti, kad atvirajai visuomenei dažnai priskiriamas sienų arba ribų nebuvimas, naikinantis tapatybę, yra mitas. Atvirkščiai, bergsoniškojoje perspektyvoje suvokiama atviroji visuomenė pasižymi vis tvirtėjančia tapatybe, taigi ją apibrėžiančiomis ribomis, suvokiant, kad šį tvirtėjimą kaip tik ir lemia sugebėjimas ribas peržengti. *Dvejuose šaltiniuose* visuomenės atsivėrimas

³¹ Ibid., p. 25.

³² Bergson, 2009, p. 23–25.

³³ „Uždara visuomenė yra ta, kurios nariai laikosi tik tarpusavyje, abejingi visiems kitiems žmonėms, visada pasiruošę pulti ir gintis, išpaudę save, bet kokiu atveju, į kovos laikyseną“, Bergson, 2008, p. 283.

³⁴ Esame iš dalies tai atlikę straipsnyje „Socialinio atvirumo kilmė ir prasmė Bergsono ir Popperio mąstyme“, *Problemos* 95, 2019, p. 55–56.

yra apibrėžiamas per „fundamentalią kuriančiąją emociją“³⁵, kurios jokiū būdu negalima suvokti kaip sentimento, o tik kaip tam tikrą trukmės intuicijos formą, transformuojančią žmogaus santykį su savimi ir pasauliu, racionalų protą, valią, jauseną, elgseną bei pasireiškiančią kūrybiniais aktais, kurie politikos srityje pakeitė teisingumo sampratą ir atvėrė autentiškos demokratijos perspektyvą, varomąja socialinio gyvenimo jėga paversdama brolybę³⁶. Nei ši „emocija“, nei „brolybė“ nėra išskydimas ar koks nors skirtingų tapatybių sumaišymas ir sulydymas, kaip įsivaizduoja nerimo ir baimės apimtas, instinktų valdomas mąstymas³⁷. Tai – skirtingų tapatybių suvedimas į tokį santykį, kuris kiekvienoje iš jų pažadina naują kūrybinį potencialą ir neutralizuoja konflikto užuomazgas. Kitaip tariant, visuomenės ribų atvirumas, remiantis Bergsono filosofija, yra nukreiptas į visų tapatybių stiprinimą. Todėl Bergsonas pabrėžia patriotizmą esant vieną iš atviros visuomenės formų: kolektyviniu lygmeniu trukmė reiškiasi kaip geriausių kolektyvo narių savybių, jų kūrybiškumo konsolidacija, kaip nacionalinio naratyvo formavimasis, kaip meilė, skirta tėvynei³⁸. Be abejo, atviros visuomenės perspektyvoje kalbame apie „atvirą patriotizmą“³⁹, bendradarbiaujantį su kitais patriotizmais. Uždaroje visuomenėje patriotizmas yra uždaras ir veda į karą su kitomis nacijomis.

³⁵ Bergson, 2008, p. 25–56.

³⁶ Riquier C., „Atvirosios visuomenės properšos Europoje: teisingumas, demokratija, brolybė“, Aleksandravičius P. (sud.), *Europa Lietuvoje: filosofinės ir juridinės atviros visuomenės raidos interpretacijos*, Vilnius: MRU, 2019, p. 33–57.

³⁷ „Jiems reikia „fiksuoti“ taškų, prie kurių jie galėtų priišti savo mąstymą ir egzistenciją. Jiems atrodo, kad jeigu viskas juda, tai ir neegzistuoja; kad jeigu tikrovė yra judėjimas, tai jos jau nebėra. <...> Tegu nusiramina! Jeigu jie išmoktų į kaitą žiūrėti tiesiogiai, be tarpininkaujancio šydo, tuoj pamatytų, jog ji yra tai, kas pasaulyje yra labiausiai substanciško ir labiausiai trunkancio. Jos solidumas yra be galo viršesnis už fiksacijos solidumą“, – Bergson H., *La pensée et le mouvant*, Paris: PUF, 2013, p. 167.

³⁸ Patriotizmas „apgaužia didelę šalį ir kelia naciją, kuri sužadina tai, kas sielose yra geriausia, kuri lėtai, maldingai kūrėsi iš atminčių ir vilčių, kartu su poezija ir meile, kartu su viskuo, kas yra morališkai gražu“, Bergson, 2008, p. 295.

³⁹ Worms F., *Bergson ou les deux sens de la vie*, Paris: PUF, 2004, p. 272.

3. Atvirėjimo faktoriai

Bergsoniškojoje perspektyvoje visuomenės virsmas iš „uždaros“ į „atvirą“ sutampa su laipsnišku perėjimu iš karo (arba taikos, suvokiama kaip ruošimasis karui) į nuolatinės taikos būseną. Tuo Bergsono socialinė filosofija tęsia vieną iš fundamentaliausių modernių laikų politinės filosofijos refleksijų, kurios emblemišku pavyzdžiu galime laikyti Immanuelio Kanto traktatą *Į amžinąją taiką* ir kuri lėmė Europos tapatybės pobūdį mūsų laikais⁴⁰. Nuolatinės taikos raiškos sutampa su atvirosios visuomenės raiškomis, kurias apibūdinome pirmame skyriuje. Reaguodami į tam tikrus paplitusius, bet klaidingus atviros visuomenės įvaizdžius, antrajame skyriuje pabrėžėme, jog tapatybės ribų (ar valstybės sienų) properšos yra skirtos ne tapatybės naikinimui, o jos stiprinimui: tai atitinka fundamentalią antropologinę dinamiką. Naikinimo atveju turime kalbėti ne apie tapatybės ar visuomenės atvirumą, o pasiūlyti kitą sąvoką, tinkančią šiam atvejui, jeigu siekiame išlaikyti konceptualų tikslumą ir tvarką⁴¹.

Turime užduoti sunkiausią klausimą: kas lemia visuomenę atvirėjančią? Bergsonas neigia proto veiklos fundamentalumą formuojantis tiek uždarai, tiek atvirai visuomenei. Akivaizdu, kad bet kokia žmogaus veikla reiškiasi per protą, bet jis – tik antrinis pajėgumas, visada subordinuotas kitoms sąmonės funkcijoms. Socialinę tikrovę formuoja arba „virtualus instinktas“⁴², lemiantis visuomenės konsolidaciją uždarumo

⁴⁰ Aleksandravičius P., „Europologijos principas: atvirumas kaip europietiškojo mąstymo konstanta“, Aleksandravičius P. (sud.), *Europa Lietuvoje: filosofinės ir juridinės atviros visuomenės raidos interpretacijos*, Vilnius: MRU, 2019, p. 7–32.

⁴¹ Tapatybės nykimo fenomenui įvardyti esame pasiūlę „kiaurumo“ sąvoką. Mūsų požiūriu, šiuolaikinę socialinę tikrovę turime vertinti ne per dichotominę „uždarumo / atvirumo“, bet per trichotominę „uždarumo / atvirumo / kiaurumo“ konceptualią prizmę, žr. Aleksandravičius P., „Strategies of Perception of Europe and Their Reception in Lithuania“, *Studia Philosophica Wratislaviensia* XIV (1), 2019, p. 161–177; Aleksandravičius P., „Pragariškas ratas: Europa tarp kiaurumo ir uždarumo“, www.bernardinai.lt, 2018-03-21, <<https://www.bernardinai.lt/2018-03-21-pragariškas-ratas-europa-tarp-kiaurumo-ir-uzdarumo/>>, 2020-08-19.

⁴² Bergson, 2008, p. 23. Virtualus instinktas – tai instinktyvaus pobūdžio funkcija, veikianti žmonių sociume.

prasmė, produkuojantis ir realizuojantis keisčiausias moralines bei religines ideologijas (žymioji „fabulų funkcija“⁴³), arba „fundamentali kuriančioji emocija“, sociumo audekle atverianti properšas ir kurianti naują „sielos būklę“ ir ją atitinkančias naujas idėjas⁴⁴. „Nėra kito varianto“⁴⁵, ir Bergsonas demonstruoja absoliutų skeptiškumą grynios teorinės veiklos efektyvumo atžvilgiu: teorinė idėja yra efektyvi tiek, kiek yra išsakinijusi „biologinėje“ žmogaus prigimtyje – gyvybiniame polėkyje, kuris reiškiasi per instinktą arba intuiciją, vienam arba kitai reguliuojant proto veiklą. Visuomenės atvirėjimą lemia proto emancipacija iš instinktyvaus lygmens ir jo praplėtimas, „plečiantis [trukmės] intuicijai“⁴⁶. Intuicija veikia kaip fundamentali emocija, pasižyminti ypatinga komunikacine galia ir tarp visuomenės narių užmezganti gilųjį arba „suprasocialumą“⁴⁷: toks yra atvirosios visuomenės variklis. *Dviejuose šaltiniuose* Bergsonas nurodo istorinių tokios „emocijos bangos“ pavyzdžių⁴⁸, bet mes turime klausti toliau: ar įmanomas universalus atviros visuomenės plėtimasis pasaulyje, apimantis ne atskiras bendruomenes tam tikrais istoriniais laikotarpiais, bet visą žmoniją? Pripažindamas šio klausimo sunkumą, IV knygos skyriuje Bergsonas juo dėsto savo išvalgas. Jame rasime arsenalą priemonių, metodų ar būdų, vedančių mus į palankiausių sąlygų atvirajai visuomenei plėtotis sukūrimą. Išskirsime pagrindinį, atsispindintį skyriaus pavadinime: „*Mécanique et mystique* [Mechanika ir mistika]“.

Instrumentiškumas yra įrašytas į biologinę gyvūno ir žmogaus prigimtį. Gyvūno atveju jis sutampa su organine sistema ir funkcijomis, kurių jam reikia patenkinti savo, kaip rūšies atstovo, poreikius.

⁴³ Ibid., p. 112.

⁴⁴ Ibid., p. 25–56.

⁴⁵ Ibid., p. 35.

⁴⁶ Ibid., p. 285.

⁴⁷ Ibid., p. 65, 210.

⁴⁸ Turėdami omenyje paties Bergsono duotas nuorodas iš Prancūzijos ar pasaulio istorijos (krikščionybės pradžia, demokratiškos JAV įkūrimas, pirmasis Didžiosios Prancūzijos revoliucijos etapas etc.), kitur esame išsakę hipotezę, kad Lietuvos Sąjūdis, veikęs 1988–1991 m., gali būti laikomas tokios emocijos pavyzdžiu, Aleksandravičius P., *Europa kaip mąstymo būdas: atviros visuomenės pagrindai*, 2019, p. 114–116.

Žmogus yra instrumentus pati susikurianti būtybė: tokia yra, pasak Bergsono, prigimtinė proto funkcija. Todėl protas yra iš esmės nukreiptas į veiksmą, turintį užtikrinti žmogaus ir sociumo išgyvenimą: žmogus yra techniką („mechaniką“) kuriantis gyvūnas. Kad, atlikdamas šią funkciją, protas taip pat plėtoja gamtos „nenumatyta“ veiklą, ugdo individualų egoizmą ir emancipuojasi iš sociumo ir kad įsiterpia instinktas, „susigrąžindamas“ protą ir ribodamas jo „savarankiškos“ veiklos keliamą grėsmę rūšies išlikimui – visam tam Bergsonas skiria nuodugną tyrimą, išryškindamas „pirmąjį moralės ir religijos šaltinį“, uždaros visuomenės variklį. Mus domina antrasis, iš kurio kyla atviroji visuomenė ir kuris pasirodo, kai protas tampa pajėgus išslysti iš instinkto dominavimo ir atsiverti intuicijai.

Kada išryškėja šis pajėgumas, kurį Bergsonas tapatina su galimybe užčiuopti ne tik trukmę, taigi pačią tikrovę ir gyvybinį polėkį, bet ir šiojo principą? Sąlygas tam sudaro technologijų progresas, ir egzistuoja „ryšys tarp Vakarų mistikos ir jo industrinės civilizacijos“⁴⁹. Kurdamas instrumentus, protas neapsiriboja minimalia programa – išgyvenimo poreikių užtikrinimu. Jis pasiekia tokią technologinio išsivystymo laipsnį, kuris leistų žmogui, jeigu tik jis atitinkamai taikytų technologijas⁵⁰, taip atsipalaiduoti nuo egzistencinio rūpesčio patenkinti bazinius poreikius, kad protas galėtų pereiti nuo subordinacijos veiksmui, skirtam materialiai išgyventi, į atsivėrimą intuicijai, laisvų veiksmų šaltiniui. „Išdidejęs kūnas laukia sielos papildo, technika reikalauja mistikos.“⁵¹

Šioje sparnuotoje frazėje Bergsonas vėlgi įvardija dvi skirtingas gyvybinio polėkio tendencijas arba žmogiškumo plotmes: protą, funk-

⁴⁹ Bergson, 2008, p. 310. Negalime detalai pristatyti Bergsono mistikos sampratos, o pirminė jos apibrėžtis yra tokia: tai – intuityvus kontaktas su gyvybinio polėkio principu, religinių tradicijų vadinamu Dievu.

⁵⁰ „Technika, dėl netaikymo klaidos, buvo nukreipta į perdėtą gerovę ir prabangą, kuriomis tenkintis galėtų tam tikras skaičius žmonių, bet ne į visų žmonių išsilaisvinimą. Mus žavi atsitiktinis technologijų rezultatas, bet mes nematome to, ką jos galėtų duoti, jeigu būtų panaudojamos pagal savo esmę“, *ibid.*, p. 329–330.

⁵¹ *Ibid.*, p. 330. Bet taip pat: „Žmogus nepakils virš žemės, jeigu galingas instrumentas jam nesudarys atspirties taško. Jis turi prislėgti materiją, jeigu nori nuo jos atitrūkti. Kitaip tariant, mistika priešaukia techniką“, *ibid.*, p. 329.

cionuojantį išgyvenimo perspektyvoje, taigi determinuotą bendrųjų gamtos dėsnių, ir proto, atsivėrusį trukmės intuicijai, kuri įgalina žmogaus laisvę. Vidinė pirmosios tendencijos konsteliacija gali favorizuoti antrosios stiprėjimą, kas ir nutinka vykstant technologiniam progresui. Vis dėlto, kol proto atvertis intuicijai yra silpna, technologijos paklūsta instinktyviam funkcionalumui ir jų panaudojimas atitinka uždaro visuomenės tikslingumą: poreikis išgyventi virsta „komforto, malonumų, liukso, pertekliaus“⁵² medžiokle bei „ateina diena“, kai, „remiantis mokslu“, „vienas iš priešininkų igis [tokią] priemonę sunaikinti kitą, [kad] galbūt žemėje iš pralaimėjusio neliks nė pėdsako“⁵³. Todėl turime klausti toliau: ar įmanomas intensyvesnis proto atsivėrimas intuicijai, įgalinantis technologijų panaudojimą ne malonumo, o „sielos“ tikslingumui bei eliminuojantis, pagaliau, „karo instinktą“⁵⁴?

Tęsdamas pirmosios prigimtinės tendencijos analizę ir remdamasis istoriniais duomenimis, Bergsonas išryškina dar vieną proto, funkcionuojančio instinkto režimu, dėsningumą: bodėjimąsi tuo, kas buvo, norą išbandyti gyvybinius pajėgumus, nustumtus į gyvenimo užkulsius ankstesnių kartų, nes „nepertraukiamas tenkinimasis taip trokštu gėrių gimdo nuovargį ir abejingumą; tik retai jis duoda visa tai, ko buvo tikimasi; jį lydi nepatogumai, kurie nebuvo numatyti; pagaliau žvilgsnis ima krypti į priešingą gėrį, kuris anksčiau buvo nustumtas, o dabar atrodo naudingas ir vertas naujo troškimo“⁵⁵. Iš pirmo žvilgsnio banalus, šis fenomenas yra lemiamas gilių „psichologinių ir socialinių priežasčių“⁵⁶, kurios, Bergsono požiūriu, duoda ritmą istoriniam žmonijos raidos procesui ir leidžia suformuluoti „dichotomijos“ bei „dvigubo kraštutinumo“ dėsnius⁵⁷. Tam tikram gy-

⁵² Ibid., p. 308.

⁵³ Ibid., p. 305.

⁵⁴ Ibid., p. 307.

⁵⁵ Ibid., p. 311.

⁵⁶ Ibid., p. 311.

⁵⁷ Bergson, 2008, p. 314–324. Sąvoką *double frénésie* manome gali versti ne pažodžiui („dvigubas entuziazmas“), bet geriau, mūsų nuomone, išryškindami pagrindinę jos prasmę.

venimo būdai pasiekus kraštutinumą ir ėmus grasinti žmonijos išlikimui, naujos kartos griebiasi jam priešingos gyvenenos formos, kurią plėtos taip pat iki galo. Antai, viduramžių askezę keitė moderniųjų ir mūsų laikų siekis tenkintis visais malonumais bei prabanga. Tik, pabrėžia Bergsonas, visos kartos yra integravusios prieš jas gyvenusiųjų patirtį, veikiančią atmintyje: visuomenės istorija yra „spirale“⁵⁸. Į viduramžius niekada nebus grįžta, o noras gyventi maloniai – niekada neprarastas. Tačiau, žmonijai svaigstant nuo technologijų įgalinto kraštutinio malonumų ir prabangos vaikymosi (daliai žmonijos – jais realiai naudojantis, didesnei daliai – jų trokštant lyg vienintelės laimės), galbūt jau bręsta nauja žmonijos gyvenimo fazė, pasižyminti tam tikru „paprastumu“, kai „jau nebeliks malonumo šitaip mėgautis malonumais“⁵⁹, bet stengiamasi malonumo ir prabangos paieškas pakeisti paprastu gyvenimo džiaugsmu⁶⁰. Technologinis progresas ir paprastumu pasižyminčios žmonijos gyvenimo stadijos konvergencija sukurtų palankiausias sąlygas universalesniam, nei iki šiol, proto atsivėrimui intuicijai, reiškančiam „radikalią transformaciją“⁶¹.

Tačiau intuicijos veikla nėra determinuota jai palankių sąlygų sudarymo: tam reikia atskiro akto, ir „žmonija pasikeis tik jeigu norės pasikeisti. <...> Sprendimas turės būti priimtas. Žmonija dejuoja, slegiama savo padarytų progresų svorio. Ji nepakankamai suvokia, kad jos ateitis priklauso nuo jos. Tik ji turės nuspręsti, pirmiausia, ar nori gyventi toliau. Tik ji turės spręsti, paskui, ar nori tik išgyventi, ar ir įdėti būtiną pastangą, kad net ir mūsų besispyriojančioje planetoje išsipildytų esminė visatos, kuri yra dievus kurianti mašina, funkcija“⁶².

⁵⁸ Ibid., p. 311.

⁵⁹ Ibid., p. 320, 322.

⁶⁰ „Malonumai išliktų, bet blausūs ir bespalviai, nes jų intensyvumą lėmė vien tik mūsų dėmesys jiems. Jie nublanktų, kaip mūsų elektros lemputės, nušvitus rytinei saulei. Malonumas būtų nustelbtas džiaugsmo“, ibid., p. 338.

⁶¹ Ibid., p. 250.

⁶² Ibid., p. 311, 338. Šis paskutinis *Dviejų moralės ir religijos šaltinių* sakinyus sukėlė komentarų audrą. Iš tiesų, jis reiškia, kad žmonija, aktyvavusi intuiciją galingiau ir universaliau nei iki šiol, ne tik sukurtų „atvirą visuomenę“, bet ir įeitų į naują gyvenimo fazę, kurią Bergsonas metaforiškai apibūdina kaip „dievišką“. Tai suderinama su

Išvada

Bergsono trukmės ir jos intuicijos samprata, iš kurios kyla jo politinė filosofija, paneigia atvirosios visuomenės, kaip visuomenės „be ribų“ ar „be sienų“, įvaizdį, kartu išsklaidydama nerimą dėl individualių bei kolektyvinių tapatybių likimo. Autentiškas atvirumas visada yra sąmonės trukmės atvirumas, tai reiškia – jis yra atminties konsolidavimas, įjįmant dabarties momentą, tikrovės naujovę. Kitaip tariant, ribų atvirumas yra skirtas ribų įtvirtinimui, dinamiško ir vis brandesnio individualios bei kolektyvinės tapatybės pažinimo bei kūrimo prasme. Konkrečios visuomenės dalyvavimas žmonijos gyvenime, siekiant jos, ne tik savo, bendrojo gėrio, socialinis rūpestis visais savo nariais, atminčių kaita su kitomis visuomenėmis – visa tai reiškia jos tapatybės brandimo procesą. Tačiau toks atvirumas yra sunkus uždavinys, ir „grynos“ proto veiklos, „racionalios diskusijos“ tam neužtenka. Tam reikia radikalaus ir pakankamai universalaus mąstymo pasikeitimo. Bergsonas atskleidžia, kad protas yra iš prigimties reguliuojamas instinkto ir formuoja uždara visuomenę, natūraliai atsiribojančią nuo kitų visuomenių ir jai netinkančių individų, valdomą kolektyvinio egoizmo bei konflikto logikos. Šiai prigimtinėi tendencijai pasipriešinti gali tik kita, gilesnė prigimtinė tendencija, kylanti iš proto atsivėrimo intuicijai ir besireiškianti per fundamentalią kuriančiąją emociją. Istorinių tokios emocijos pavyzdžių netrūksta – jie lėmė gilius socialinio gyvenimo pokyčius, tokius kaip demokratijos ar žmogaus teisių atsiradimas ar sąjūdžiai už socialinį teisingumą, bent jau tol, kol patys nebuvo „susigražinti“ instinktu varomos logikos ir vėl netapo uždaro gyvenimo elementais. Ar yra įmanomas galingesnis, universalesnis proto atsivėrimas intuicijai, fundamentali emocija, transformuojanti žmonijos būklę? Bergsonas

klasikine krikščioniškąja teologija, pasak kurios žmogus per Kristų yra sudievinamas. Ir tai nereiškia jokios žmonių pretenzijos, Bergsono akyse visiškai beprasmiškas ir niekaip nepateisinamas, tapti lygiaverčiais Dievui dievais. Bergsono taip pat negalima priskirti transhumanistinei tradicijai, universalizuojančiai technologinę prieigą prie tikrovės ir nepripažįstančiai dvasinės jos dimensijos.

numato palankių tam sąlygų susiformavimą, kylantį iš technologinio progreso ir natūralaus žmonijos grįžimo prie „paprastumo“ konvergencijos. Tačiau istorija nėra determinuota ir sąlygų susidarymas ne-reiškia fatalumo. Esminis Bergsono filosofijos teiginys – gyvybinio polėkio pajėgumas kurti naujovę; to, kas atrodo neįmanoma, tapimas įmanomu. Tai gelminis procesas, vykstantis mumyse. Bet tik nuo žmonių sprendimo priklausys, kiek jie pažins savo pačių sąmonės gelmes ir kiek jie taps atvira visuomene.

Literatūra

- Aleksandravičius P., *Europa kaip mąstymo būdas: atviros visuomenės pagrindai*, Vilnius: MRU, 2019.
- Aleksandravičius P., „Europologijos principas: atvirumas kaip europietiškojo mąstymo konstanta“, Aleksandravičius P. (sud.), *Europa Lietuvoje: filosofinės ir juridinės atviros visuomenės raidos interpretacijos*, Vilnius: MRU, 2019, p. 7–32.
- Aleksandravičius P., „Pragariškas ratas: Europa tarp kiaurumo ir uždarumo“, www.bernardinai.lt, 2018-03-21, <<https://www.bernardinai.lt/2018-03-21-pragariskas-ratas-europa-tarp-kiaurumo-ir-uzdarumo/>>, 2020-08-19.
- Aleksandravičius P., „Socialinio atvirumo kilmė ir prasmė Bergsono ir Popperio mąstyme“, *Problemos* 95, 2019, p. 55–56. DOI: <https://doi.org/10.15388/Problemos.95.5>
- Aleksandravičius P., „Strategies of Perception of Europe and Their Reception in Lithuania“, *Studia Philosophica Wratislaviensia*, XIV (1), 2019, p. 161–177. DOI: 10.19195/1895-8001.14.1.11
- Arnaud P., *Le personnalisme et la crise politique et morale du xxe siècle. Vie et œuvre d'Emmanuel Mounier 1905–1950*, Nanterre, 1988.
- Bayet A., „Morale bergsonienne et sociologie“, *Année sociologique*, 1935, fasc. 1, p. 1–51.
- Beck U., „Understanding the Real Europe: A Cosmopolitan Vision“, *Diversity and Culture*, Paris: Culturesfrance, 2007, p. 24–53.
- Bergson H., *Les deux sources de la morale et de la religion*, Paris: PUF, 2008.
- Bergson H., *L'énergie spirituelle*, Paris: PUF, 2009.
- Bergson H., *Kūrybinė evoliucija*, Vilnius: Margi raštai, 2004.
- Bergson H., *La pensée et le mouvant*, Paris: PUF, 2013.
- Brague R., *Ekscentriškoji Europos tapatybė*, Vilnius: Aidai, 2001.
- Cassirer E., „L'éthique et la philosophie de la religion de Bergson“, *Der Morgen*, Nr. 9, 1933, p. 20–29, 138–151.
- Courtine-Denamy S., „Le peuple élu et la communauté universelle. De Bergson à Voegelin“, *Ethique, politique, religions*, Nr. 2 (7), 2015, p. 119–130. DOI: 10.15122/isbn.978-2-406-05782-6.p.0119

- Curle C. T., *Humanité: John Humphry's Alternative*, Toronto: University of Toronto Press, 2007.
- Donskis L., *Didžioji Europa*, Vilnius: Versus aureus, 2016.
- Gaižutytė Ž., „Moralės, religijos ir visuomenės samprata Bergsono ir Durkheimio sociologijoje“, Andrijauskas A. (sud.), *Gyvybinis polėkis: Bergsono filosofijos interpretacijos*, Vilnius: Versus aureus, 2008, p. 159–178.
- Germino D., „Preliminary Reflections on the Open Society“, Germino D., von Beyme K. (eds.), *The Open Society in Theory and Practice*, La Haye: Martinus Nijhoff, 1974, p. 1–25.
- Jankélévitch V., *Henri Bergson*, Paris: PUF, 1959.
- Lévi-Strauss C., *Rasė ir istorija*, Vilnius: Baltos lankos, 1992.
- Popper K. R., *Atviroji visuomenė ir jos priešai*, Vilnius: Pradai, 1998.
- Radžvilas V., „Visata – dievus kurianti mašina? (H. Bergsono „atviros visuomenės“ vizijos kontūrai)“, Andrijauskas A. (sud.), *Gyvybinis polėkis: Bergsono filosofijos interpretacijos*, Vilnius: Versus aureus, 2008, p. 357–395.
- Ricœur P., „Quel éthos nouveau pour l'Europe?“, Koslowski P. (ed.), *Imaginer l'Europe: Le marché européen comme tâche culturelle et économique*, Paris: Cerf, 1992, p. 107–116.
- Riquier C., „Atviroji visuomenė properšos Europoje: teisingumas, demokratija, brolybė“, Aleksandravičius P. (sud.), *Europa Lietuvoje: filosofinės ir juridinės atviros visuomenės raidos interpretacijos*, Vilnius: MRU, 2019, p. 33–57.
- Schuman R., *Už Europą*, Vilnius: Eugrimas, 2002.
- Soulez P., *Bergson politique*, Paris: PUF, 1989.
- Vieillard-Baron J. L., *Le secret de Bergson*, Paris: Le Félin, 2013, p. 221.
- Worms F., *Bergson ou les deux sens de la vie*, Paris: PUF, 2004.
- Worms F., „L'ouverture réelle“, *Esprit*, Nr. 445, 2018, p. 40–47.